

Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben

1. Bevezetés, a kutatás szempontjai. A tanulmány az ómagyar nyelven íródott és fennmaradt 45 kódexünk lapszéli bejegyzéseinek, marginálisainak anyagát kívánja vázlatosan bemutatni és az anyag egyfajta rendszerezését adni. Mivel magyar nyelven nagyon kevés marginálisokkal foglalkozó publikáció jelent meg, angolszász példákat és csoportosításokat vettem alapul, majd szempontjaikat részben megtartva, de a gyűjtött anyag sajátosságaihoz igazítva dolgoztam ki a kategóriarendszert.

A fő rendező elv a szövegek tartalma és funkciója, mivel azt gondolom, hogy ezek sokkal többet árulnak el az anyag mibenlétéről, mint a pusztán helyalapú (hol jelennek meg marginálisok és azok milyenek) vagy alaki jellemzők szerinti csoportosítás. A többi szempont érvényesítése – kik, miért, mikor és milyen típusú bejegyzéseket hagytak hátra kódexeinkben – majd közelebb vihet doktori disszertációm fő kutatási kérdéseinek megválaszolásához: mit tudhatunk meg a marginálisok anyagán keresztül az olvasmánytörténet és nyelvtörténet felől nézve, illetve a kódexek sorsáról, a közöttük lévő kapcsolatokról.

A tanulmány elején röviden bemutatom a marginálisok kutatási történetét, majd terminológiai kérdésekre és a saját gyűjtésemre, korpuszomra térek ki. Ezt követi az írás gerincét adó kategorizáció bemutatása példákkal illusztrálva, végül a továbbvezető kérdések megfogalmazása.

2. A marginálisok kutatása

2.1. Kutatástörténet és kutatási irányok. Jelen írás abba a viszonylag fiatal kutatási hagyományba illeszkedik, amely a könyvek margóira, üres helyeire beírt megjegyzéseket, marginálisokat gyűjti, csoportosítja és értelmezi. A tudományos margináliakutatás kezdetei az 1960-as évekre vezethetők vissza, amikor egymástól függetlenül többekben megerősödött a kéziratok jegyzetek iránti érdeklődés, és így a terület az 1990-es évek végére önállóan elismert tudományággá válhatott (ROSENTHAL 1998). A hetvenes évek előtt mind a könyvtárosok, mind a könyv-árusok előnyben részesítették a „tisztá” könyveket, és a marginálisokat tartalmazó köteteknek az értéke kisebb volt (kivéve, amelyekben valamilyen jelentős személy bejegyzése szerepelt; bővebben l. TANSSELLE 2011). Fontos kiemelni BERNHARD M. ROSENTHAL tevékenységét, aki a hatvanas években annotált könyveket kezdett gyűjteni és katalogizálni (ROSENTHAL 1997). Részben az ő munkájának köszönhetően mára már több könyvtárban is figyelmet fordítanak arra, hogy a katalógusban jelezzék, ha egy kézirat vagy nyomtatott könyv tartalmaz annotációkat (CLEMENS–GRAHAM 2007: 43). Egy 1984-es cambridge-i kiállítás¹ és en-

¹ Címe: *Marks in Books, Shown and Explained: an Exhibition Devoted to Those Mysterious Traces Left in Books by Printers, Binders, Booksellers, Librarians, and Collectors* – vagyis: Könyvek jelei, kiállítva magyarázatokkal: egy kiállítás a nyomdászok, könyvkötők, könyv-árusok, könyvtárosok és gyűjtők által a könyvekben hagyott rejtélyes nyomoknak szentelve. (A szövegek fordítása minden esetben saját fordítás.)

nek 1985-ben ROGER STODDARD gondozásában megjelent katalógusa (STODDARD 1985), valamint az ezeket követő tudományos diskurzus hívta fel a figyelmet arra, hogy mennyi nyom kerül a könyvekbe még a készítés elsődleges fázisának befejeződése után is, amelyek mind az adott kötet történetéről tanúskodnak. Az 1990-es években a kutatók tekintete és érdeklődése a szövegtestről a margóra irányult, olyan céllal, hogy az ott található anyagok alapján egyének intellektuális világképét, szemléletét rekonstruálják. A margón található jegyzetek ugyanis a befogadást tükrözik: hogy mit jelentett a szöveg az olvasók számára, hogyan értelmezték őket.

A fontos esettanulmányok sorát (többek között John Dee-ről, William Drake-ről és Gabriel Harvey-ről) a 2000-es évek kezdetén a szintézis igénye követte, és sorra jelentek meg olyan művek, amelyek azt a kérdést tették fel, hogy a marginália mint jelenség mit árul el az utókor számára, hogyan hasznosítható. Jelentek meg olyan munkák, amelyek egyes olvasók egy-egy könyvvel kapcsolatos élményét próbálják megragadni, munkák a nyomtatott marginálisokról és általános, elméleti értekezések is. A kiterjedt vizsgálatok ellenére még mindig vannak olyan területek, amelyek kevesebb figyelmet kaptak eddig, mint például a jogi és orvosi szövegek, valamint a kegyességi irodalom (CAMBERS 2010: 211–212). A marginálisok felértékelődése, tudományos elfogadottsága összefügg olyan új tudományterületek vagy szemléletmódok megjelenésével, mint az olvasmány- vagy mikrotörténeti kutatások.

A marginálisokhoz való hozzáállás azonban – továbbra is – kettős, melyet jól szemléltet EAMON DUFFY megjegyzése, aki angol imakönyvek jegyzeteit és használati nyomait vizsgálta: „Ez az az anyag, a marginália, ami a vizsgálatom magvát adja. Azt kellene mondanunk, hogy az emberek, akiknek a könyveit vizsgálom, tönkretették azokat, úgy, hogy láttukra egy művészettörténész a rosszállástól felszisszenne. Ám engem pontosan ez a vandalizmus érdekel, mert megragadhatók benne a használat nyomai, és a rejtély kulcsa, hogy egyáltalán milyen céllal használták az első tulajdonosok ezeket a könyveket?” (DUFFY 2006: IX). A könyvekbe jegyzetelés egyesek szerint maguknak a könyveknek a megjelenésével egyidős, és az évszázadok során a különféle társadalom- és eszmetörténeti változások folyamatosan alakították széles skálán mozgó – és esetenként szélsőséges – megítélését. Jelen tanulmánynak ez nem tárgya (a témáról bővebben l. azonban JACKSON 2001: 234–258; SHERMAN 2008: 151–178; illetve magyarul P. KOCSIS megj. e.).

Két nagy csoportját a marginálisoknak – amelyek a korai századoktól kezdve jelen vannak – már a kutatás elején érdemes elkülöníteni: az olvasóknak szánt és az olvasók által tett megjegyzéseket. Előbbieket a szerző vagy egy későbbi annotátor hozza létre, általában szisztematikusan, egy szöveget végigjegyzetelve, az utóbbiakat pedig a későbbi használók, akiket szintén jellemezhet szisztematikusság, de általában a bejegyzések tematikája tágabb és esetlegesebb. A két réteg más céllal és más logika alapján jön létre, így nem célszerű őket azonos szempontok mentén vizsgálni és rendszerezni; ugyanakkor értelemszerűen hatnak egymásra, különösen előbbiekre az utóbbiakra. Munkámban ezúttal az olvasók, használók által tett megjegyzésekkel foglalkozom.

2.2. Terminológiai és hatóköri kérdések. A könyvek lapjain olykor gyakrabban, máskor ritkábban feltűnő utólagos bejegyzéseknek, jegyzeteknek, nyomoknak

számos típusa van. Ezek általában más minőségűek, mint az önálló lapokra vagy jegyzetfüzetbe rögzített megjegyzések, mert a szöveg melletti pozíció alapvetően meghatározza fő jellemzőiket: elhelyezkedésük miatt az eredeti szöveg társaivá válnak (JACKSON 2001: 14). Ahogy említettem, a jelenség a korai századoktól kezdve megfigyelhető, s képviselőit sok-sok névvel illették a kortársak és a későbbi kutatók. Nehéz a különféle kutatási és megnevezési hagyományok körül rendet tenni, elkülöníteni és tisztázni, hogy mi a viszony a glossza, megjegyzés, komment, annotáció, firkák, posztillati és egyéb jelenségek és megnevezéseik között. A kérdést részletesen áttekinti SHERMAN (2008: 21–24), és arra jut, hogy a *marginalia* azért jól használható kifejezés, mert az adott bejegyzések helyét, terét, helyzetét (space) hangsúlyozza ki. Ez a hely, a margó pedig gazdag történeti, szociális, filozófiai és költészeti asszociációkat hordoz (SHERMAN 2008: 24).

A szóhasználatban kérdéseket vet fel, hogy a magyar kutatásban a latinban többes számú *marginalia* 'dolgok a margón' helyenként (pl. folklorisztikai kiadványokban) használt forma, de ismert a nyomdászati terminológiának is részét képező – eredetileg melléknévi – egyes számú *marginális* alak is. Mivel itthon még a kérdéskörnek nem nagy az irodalma, ezért nincs igazán mihez igazodni, viszont fontosnak tartom azt is, hogy amennyiben a megnevezés nem teljesen idegen a magyar nyelvtől, illesszük a szóhasználatot a nemzetközi gyakorlathoz, ahol végülis jelen esetben az olvasmánytörténetnek köszönhetően ez a terminus terjedt el. Mivel pedig a magyar rendszerbe illik az egyes számú *marginális* is, én ezt az alakot használom.

Kutatásom azoknak a munkáknak a sorába illeszkedik, amelyek a marginálisokat olyan „jegyzetek”-nek tekintik, „amelyeket a margóra, vagy a könyv más üres részeire írtak” (SHERMAN 2008: XI), tehát ide tartoznak a jelentéstennek tűnő firkák, tollpróbák, az előzéklapok vagy üresen hagyott féllapok, lapok bármilyen tematikájú megjegyzései, valamint a könyvtári jelzetek, bejegyzések is. Ez a tágabb definíció is kirekeszti azonban az interlineáris glosszákat, amelyek hagyományosan egy-egy kifejezést fordítanak. A kódexek anyagát vizsgálva viszont kiderült, hogy esetenként a szövegek között tulajdonképpen margó funkcióban használják a bejegyzők, mert egyszerűen ott van hely, jellemzően éppen az olyan javítások esetében, amelyek a nyelvi változást tükrözhetik. (A későbbiekben valószínűleg ezt a csoportot tovább kell differenciálni, mert a szöveget a hangjelölés vagy a morfémaak szintjén javító bejegyzők tevékenysége egy-egy kódex esetében önálló doktori disszertációk alapját adhatná, ugyanakkor a jelenség – globálisan – mégis információértékű.) Hasonlóképpen későbbi elvi döntést igényel majd, hogy marginálisoknak számítanak-e az akár többlapos 16–17. századi imádságok, hosszabb szövegrészletek, amelyeket nem egy-egy féllapra, hanem a kéziratok akkor még üresen hagyott lapjaira jegyeztek be, a korabeli használók igényeihez igazítva ezzel a kötetek tartalmát. Mivel mindezt az anyag és a problémakörök mélyebb ismerete után kívánom eldönteni, egyelőre gyűjtök mindent, amit nem a könyvet készítő scriptor vagy sriptorok írtak. Így rendkívül heterogén anyag jön létre, amely magába foglal mindent a 16. században bejegyzett imádságoktól a 19–20. századi könyvtárosi bejegyzésekig.

3. A vizsgált korpusz és rendszerezési szempontok. Ahogy már említettem, vizsgálatom tárgyát egy zárt korpusz: az ómagyar nyelvemlékkódexek csoportja adja. Ebből következik, hogy a beírók természetesen más, latin nyelvű, korabeli kódexek lapjain, esetleg levélszerzőkként is feltűnhetnek, ezek feltárása azonban – bár kétségtelenül hasznos lenne – átláthatatlanná tenné a kutatást. A kézazonosítás helyett így elsősorban a bejegyzések tartalmára és a kezek esetleges azonosságára koncentrálok, hogy a kódexek történetéhez tudhassunk meg adatokat. A gyűjtés során a 45 kódex nagy felbontású digitális másolataival vagy az eredetikkel dolgoztam, digitálisan tárolok az elérhető marginálisok képeit, amelyeknek a betű szerinti átírását egyéb járulékos információkkal (bejegyzés helye, iránya, nyelve, tinta színe, kiváltó szövegrészlet, bejegyző személye stb.) igyekszem ellátni. Így az anyag az említett szempontok szerint rendezhető és elemezhető. A feldolgozás eredményeként egy megközelítőleg 800 marginálist és adatait tartalmazó gyűjtemény áll a rendelkezésünkre, amelynek pontos adatszámát a már említett interlineáris és szövegközi javítások miatt nem határozható meg pontosan. A vizsgálat újdonsága egyrészt az, hogy összegyűjtve, egységben tárgyalja a kódexek fennmaradt későbbi bejegyzéseit, amelyekkel kapcsolatban az eddigi hozzáállást jól mutatja, hogy a kódexkiadásokban sok esetben meg sem említik őket (természetesen vannak kivételek). A kutatás újszerűségét másrészt az adja, hogy a marginálisokhoz elsősorban nem az irodalom- és befogadástörténet, hanem a kódextörténet és a nyelvtörténet felől közelít.

3.1. Az angolszász kategorizációk szempontjai. Az angolszász kategorizációk közül – amelyek az olvasók által írt marginálisokra vonatkoznak – hármat szeretnék megemlíteni, amelyeket különböző szempontok miatt a magam számára is hasznosnak tartok.

A legáltalánosabb, elsősorban az elhelyezkedésre koncentráló felosztás HEATHER JACKSON rendszere, aki háromszáz évnyi időszak angol nyelvű könyveinek áttekintése után arra a megállapításra jutott, hogy időben nem változik az, hogy bizonyos típusú jegyzetek a könyvek mely részében szerepelnek, és ezt magának a könyvnek a formája határozza meg (JACKSON 2001: 41). Ennek szellemében állította fel tipológiáját (JACKSON 2001: 19–41), amelynek a rendező elve az, hogy egyes részek milyen jegyzeteket, bejegyzéstípusokat vonzanak, és hogy azok általában milyenek. Azért ismertetem az ő munkáját részletesebben, mert nagyon jó áttekintését adja a marginálisoknak általánosságban.

Az első lapok tipikus bejegyzései a t u l a j d o n o s i b e j e g y z é s e k, amelyek íródhatnak ceruzával, tollal, vagy szerepelhetnek ex libris formájában. Gyakoriak itt (meg a könyv végében, illetve bárhol, ahol üres hely van) a g y e r e k - f i r k á k és r a j z o k; láthatunk olyat, hogy valaki, miután le tudja írni a nevét, teleírálja vele a könyvet. Ezeket a lapokat szokás f i r k a p a p í r n a k, jegyzetlapnak is használni, bármilyen témában. Felnőttek általában az első üres lapra, ha van ilyen, vagy a címdalra szokták beírni a nevüket, címüket, beszerzés dátumát és olykor a forrását is. Ezek szerepelhetnek öröklődő, ritmusos versikékben. Gyakori, és középkori hagyományokra visszavezethető, hogy beírnak a könyvbe egy f i g y e l m e z e t é s t (eredetileg átkot), hogy ne akarja senki elloponi. Szintén a könyvek elejére szoktak bemásolni más forrásokra vonatkozó h i v a t k o z á s o -

kat vagy csak információkat, amelyek hasznosak lehetnek az olvasáshoz. Előfordul, hogy az olvasók a könyv elején (vagy a végén) összegzik a véleményüket, reflexiókat a könyvvel kapcsolatban, ami saját maguknak lehet emlékeztető, vagy másoknak adhat információt.

A szövegtestben különböző típusú helyekhez különböző típusú és funkciójú szövegek kapcsolódnak. A felső margókon gyakoriak a nyomtatott vagy az olvasók által írt „fejezet címek”, címek, kulcsszavak. A lapok alsó margóin szerepelhetnek oldalszámok, vagy maguk a jegyzetelők is mímelhetik, hogy lábjegyzeteket írnak. Vannak olyanok, akik csak és kizárólag az alsó margóra jegyzetelnek, mert ha keresnek valamit, elég azt átpörgetni, míg mások csak akkor használják az alsó margót, ha nem férnek el az oldalsón, és „lefolynak”. A sorközöket a jegyzetelők nem használják, az szigorúan és hagyományosan az interlineáris glosszák helye, és a szóról szóra tükörfordított szövegeké. A leggyakoribb hely, ahova jegyzetelnek, az oldalsó margó. A legesleggyakoribb és legalapvetőbb nyomok egy könyvben az aláhúzások, függőleges vonalak a sorok mellett, felkiáltó- és kérdőjelek, ikszek, pipák stb. Vannak olyan jegyzetelők, akik önálló jelrendszert dolgoznak ki, és azt használják. A következő szint, amikor valaki rövid szavakat vagy kifejezéseket ír, majd őket követik a hosszasan jegyzetelők. A bőbeszédűek, ha kicsi a margó, átfolyhatnak alulra, másik lapra, vagy elfordítják a könyvet és függőlegesen írnak.

A könyv végén a leggyakoribb az általános vélemények, benyomások kifejtése. Az utolsó lapok az olvasók által készített tárgymutatóknak adnak helyet. Ez egy fontos rész, itt gyűjtik a címeket, kulcsszavakat és melléjük az oldalszámokat. Vannak, akik csak az oldalszámokat írják ki, de az nem túl informatív. Az oldalszámok sorrendje tükrözheti az olvasási módnak: mutatja, hogy az olvasó a könyv elejétől haladt a végéig, vagy esetleges sorrendben olvasta egyes részeit. Ritka, hogy átfogalmazzák a könyv szövegezését és a mutatóban saját szavakat használjanak (JACKSON 2001: 19–41).

WILLIAM SHERMAN a reneszánsz olvasók marginálisait elemző könyvében másoktól idéz egy rövidebb és egy részletesebb kategorizációt. Az első ELAINE E. WHITAKERTŐL származik, aki szerint egyébként minden marginális egyedi, de nagyjából a következő kategóriákba sorolhatók (WHITAKER 1994: 235, idézi SHERMAN 2008: 16):

1. Szerkesztés (Editing):
 - a) cenzúrázás (Censorship),
 - b) megerősítés (Affirmation).
2. Interakció
 - a) kegyességi használat (Devotional Use),
 - b) társadalomkritika (Social Critique).
3. Elkerülés, közönyösség (Avoidance)
 - a) firkálás (Doodling),
 - b) álmodozás (Daydreaming).

WHITAKER kategorizációja, amely a szöveghez való viszony alapján készült, nagyon alapvető, de szűkszavú rendszert állít fel, így a finomabb differenciálásra jobb példa a CARL J. GRINDLEY által készített többszintű tipológia, amely a jegy-

zetek és jelek minden típusát magába foglalja (GRINDLEY 2001: 77–91). Ő is három fő kategória – amelyeket további alkategóriákra oszt – mentén rendezi az anyagot: 1. jelek, amelyek nem kapcsolhatók szöveghez; 2. jegyzetek, amelyek az adott könyvhöz, szöveghez csak érintőlegesen kapcsolódnak; és 3. marginálisok, amelyek az olvasók egy adott szöveghez kapcsolódó reakcióit tartalmazzák. A forrásanyagok sokfélesége és különbözősége miatt természetesen egyikőjük rendszere sem alkalmazható egy az egyben a kódexek marginálisaira, a főszöveghez való viszony szerinti osztályozást azonban részben én is megtartottam.

3.2. A magyar kategorizáció kialakításának és közlésének alapelvei. A továbbiakban egy a magyar anyag belső logikája mentén kialakított rendszert ismertetek. A kategorizáció alapvető rendező elve a szövegek tartalma, a kategóriák pedig a használat, funkció, a feltételezhető lejegyzői szándék nyomán alakultak ki. Ugyan a következőkben megpróbáltam minden szöveget besorolni, természetesen sok esetben a tartalom és a funkciók is keveredhetnek. Gyakori például, hogy valaki egy egyébként más információt is tartalmazó bejegyzés végére a dátumot is odairja. Ez datálás is, de a bejegyző elsődleges célja valószínűleg nem a datálás volt. A csoportosítás kialakításakor a kategóriák felállítása volt a cél, de a későbbiekben természetesen szükséges a kategóriák vegyülését, együttes jelentkezését is vizsgálni.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a kategorizáció nem cél önmagában – azt hivatott szolgálni és segíteni, hogy a rendkívül heterogén anyagot rendezettebben lássuk, és erről az alapról kiindulva egyrészt másfajta típusú és szempontú megállapításokat tehessünk, másrészt új kutatási kérdések irányába indulhassunk el. A bejegyzések jellege tekintetében alapvetően két nagy korszak különíthető el: a szerzetesrendek 1782-es feloszlása előtti „vallásos” használat időszaka, illetve a későbbi, 19. századi, a nyelvemlékgyűjtés idejében megjelenő tudományos érdeklődés szakasza. Ez a kép azonban túlságosan elnagyolt: a kolostori használat időszakából is maradtak ránk bőven világi és tudományosabb jellegű bejegyzések, és akár a későbbi századokban is használhatta valaki eredeti céljával a köteteket. Mégis, a bejegyzések többségének születése szempontjából nagyjából ezzel a két korszakkal számolhatunk.

A kategóriák számossága nagyon eltérő, bizonyos esetekben azonban – tekintettel az anyag töredékességére és esetlegességére – indokoltnak éreztem akár egy adatot is önálló kategóriába sorolni, különösen, ha egyébként külföldi példák is találhatóak rá. Mivel sok határeset, összefonódás és adott esetben kétes adat van, jelen írásban a számadatok közlésétől eltekintek. Külön problémát és kérdéskört jelent az adatok személyhez és időponthoz kötése, így ha szükséges és információértéssel bír, az íráskép alapján nagyjából meghatározható századot adom csak meg.

A marginálisok közlésénél fontos elv, hogy – amennyiben megállapítható – a kiváltó főszöveget is közölni kell (KERBY-FULTON 2012: 210). Ettől terjedelmi okok miatt általában eltekintek, és csak akkor közlöm a főszöveget, ha anélkül a marginális nem lenne értelmezhető. A kódexek szövegének közlésekor a Régi Magyar Kódexek sorozat átiratait követem, a marginálisok esetében azonban lehet eltérés a kötetek és a saját átirataim között. Mivel a margó sok esetben keskeny, nagyon sok szöveg több sorba tagoltan szerepel a kódexekben. A sortörések jelölése azonban szétdarabolja a szövegeket, jelen munkában pedig a szövegek tartalma kerül előtérbe, így a sortöréseket csak szükség esetén jelölöm.

4. A magyar kódexek marginálisainak tartalmi-funkcionális felosztása.

Az anyagot áttekintve hat fő kategóriát határoztam meg, amelyek bemutatása, jellemzése és példákkal történő illusztrálása következik a továbbiakban. A hat kategória: 1. Tulajdonosi és a kézirat eredetére, sorsára vonatkozó bejegyzések. 2. A szöveghez való praktikus, gyakorlati viszonyulást tükröző bejegyzések. 3. A szöveg egyes elemeit kiemelő bejegyzések. 4. Az olvasási élmény kommentálása során keletkezett megjegyzések. 5. A kézirat vagy annak tartalma előidézte, de ahhoz csak lazán kapcsolódó bejegyzések. 6. A szövegek tartalmától független bejegyzések.

4.1. Tulajdonosi és a kézirat eredetére, sorsára vonatkozó bejegyzések. A kategória olyan szövegeket és bejegyzéseket tartalmaz, amely a tulajdonosok személyére és a kódexek sorsára közvetve vagy közvetlenül utalnak. Ezek nagyon sokfélék és különböző hosszúságúak lehetnek, az ex librisektől és egyszerűen beírt nevektől kezdve a hosszabb provenienciabejegyzésekig, amelyek egy-egy konventhez vagy intézményhez kötik a kéziratokat. A jelzetek, raktári számok, bélyegzők különféle korokból származhatnak, és sokszor kódextörténeti vagy a kódexek közötti kapcsolatokkal összefüggő kérdéseket oldhatnak meg vagy vethetnek fel.

a) A kódexek tulajdonosaitól származnak a különféle *possessorbejegyzések*. Ezek általában a kötéstáblán vagy az első lapon szerepelnek, és rendszerint csak a tulajdonosok nevét tartalmazzák; esetenként kiegészülhetnek lopás vagy elvétel elleni figyelmeztetéssel, datálással. A kódexekben fennmaradt adatok széles időskálán mozognak, a 16. századtól a 19. századig tudunk példákat idézni. Vannak köztük intézmények (pl. *Conuentus Nimet Uyuarieinsis 1661* – KeszthK. kötéstábla; *Ez a konuf Testeletes becoletes Conuetti Melet egi apaca Irta Mater Anna Franciska harmic Noci ezdedos koraban holt megh die 18 Juli Anno 16502* [!] – ÉrsK. kötéstábla), és jobban vagy kevésbé ismert személyek nevei, pl. *Iohannis Alberti Widmanstetterii* (MünchK. 8r), *Balthasarius de Batthyan* (KeszthK. 4r), *Martinus Lazar* (LázK. előzéklap). A *possessorbejegyzésekhez* hasonló, de nem egyértelműen birtoklásra, inkább csak az olvasás tényére utaló bejegyzések, amikor valaki nem a teljes nevét jegyzi be a könyvbe; pl. *Soror Kata* (ThewrK. 169), *barbara* (JordK. 55r), *Vrsula Barbara* (GömK. 11).

b) A tulajdonlás jelzésének a név beírásánál egy fokkal hivatalosabb formája, ha valaki az *ex libr*i s ét ragasztja a könyvbe. Az *ex libris* egy-egy személyhez (olykor intézményhez) köthető, általában nyomdai úton előállított kisebb méretű papírlap valamilyen azonosító címerrel, jelképpel, névvel, esetleg mottóval, amelyet a tulajdonosok a belső kötéstáblára ragasztanak. A kódexek közül háromban találkozunk *ex libr*ise s zettel: a Domonkos-kódexben Gabriel Zerdahelyi 1800-ból származó *ex libr*ise szerepel, a Kulcsár-kódexben datálatlanul Johannis Seth komáromi orvosé, a Müncheneri kódexben pedig a Bajor Udvari Könyvtaré.

c) Hasonló célt látnak el magánszemélyek vagy intézmények *bélyegzői*. Ezek a birtokosok pecséthasználatainak ismeretében információkat nyújthatnak arról is, hogy mikor került a kézirat egyik tulajdonostól a másikhoz. A kódexek kapcsán legtöbbször előforduló pecsétek a könyvgyűjtő Jankovich Miklóstól származnak, akinek többféle pecsétje is volt (pl. HorvK., KazK., KrisztL. stb.), de találkozzunk például a Székely Nemzeti Múzeum és Csereyné Zathuretzky Emília bélyegzőivel az Apor-kódexben.

d) A bélyegzők mellett a különféle korokban a könyvekbe került jelzete k – amennyiben helyhez és időhöz tudjuk kötni őket – segíthetnek a kódexek vándorlásának, későbbi útjának feltárásában. Gyakoriak az újabb kori, a nemzeti könyvtárakban általában grafittal bejegyzett jelzete k (pl. *M. Nyelvemlék 74. FMI/503.* – KeszthK. előzék), de találunk kevésbé egyértelműeket is a korábbi századokból: *15. VI. 6 III. 76* és *1839/503* a Döbrentei-kódexben, *R. 524* (DebrK. előzéklap), *Theolog B* (BécsiK. 1).

e) A kategória másik nagy csoportját a p r o v e n i e n c i a - b e j e g y z é s e k alkotják. Ezek közé tartoznak a hosszabb, általában intézményhez tartozást rögzítő és a hozzájuk kerülés mikéntjéről tájékoztató szövegek. Példa: *Post longam curiositatem Aō 1810 detexi librum hunc scriptum esse in utilitatem Monatis Judithae Nwythody a Fratre Andrea Nwythody Fransiscano Anno 1526 vide pag. 60. 61. Daniel Fantsali Parochus Gyergyó Sz Miklos* (SzékK. kötéstábla). Némely kódexek (pl. KeszthK.) alapján úgy tűnik, mintha egy ilyen bejegyzés tulajdonoscserekkor vonzaná a következőt. További példák: NagyszK. kötés, KeszthK. előzéklapok. Ide tartozónak vettem a nemzeti könyvtárakba kerüléskor a kódexek előzéklapjaira jegyzett dokumentációkat is. Például: *E' kézirat 1787-ben Peer Jakab piarista áldozár 's Pozsonban a' történelem tanáraé volt. Holta után Jankowich Miklós vette-meg, kinek gyűjteményéből 1852-ki Januar. 20-kán hozatott-át a' Széchényi-országos könyvtárba, 's itt újonnan bekötetett, meg-tartatván minden lap a' régi kötésből, mellyen valamelly érdeket gerjeszthető iromány volt olvasható. Emlékezik e' kézitratról Révay (Antiquit.) és Horvát István 1835. Tudom. Gyűjt. V. füzet 106-107. lap. Mátray Gábor mp.* (PeerK. előzéklap; hasonlókat l. SimK. kötés, CzechK., GuaryK., KrisztL. előzék). – Nem alkotnak önálló kategóriát, mert általában valami máshoz kapcsolódva jelentkeznek, de nagyon fontos információkat hordoznak az egyes bejegyzések d a t á l á s a i, pl. *Anno domini 1.6.5.9. Renoatus ést libélus isté. ab. S. G. magistro Hidisiensi* (DebrK. 624); *Aō. 93 20 Julj.* (KazK. előzék).

4.2. A szöveghez való praktikus, gyakorlati viszonyulást tükröző bejegyzések. Ide olyan bejegyzések tartoznak, amelyeket a kódexek azon használói írtak, akik a könyvet láthatóan eredeti rendeltetésével, (fel)olvasásra használták, esetleg másolták vagy másoltatták. Bejegyzéseikkel a szöveget saját igényeikhez igazították, vagy a saját maguk későbbi, illetve más olvasók tájékozódását igyekeztek segíteni a kötetekben.

a) A csoport egyedülálló példája az Apor-kódexben fellelhető z s o l t á r c í m e k sorozata. Ez egy összefüggő marginálissorozat, amelyet a kódex zsolttárhoz a lapszélekre feltehetően az 1530-as években másolt be egy későbbi használó. A bejegyzések a szövegek egyfajta értelmezés szerinti tartalmát és javasolt használatát adják meg. Például: *Afaph halat ad ystennek hogý az ýokot kýk az cryftwftih fogattak / plttalmazza / es az gonozokat meg feddy* (AporK. 72, 74. zsolttár); *Intý az egyházý nepeketh az profeta hogý hýwen zolgallyanak az wrnak* (AporK. 145, 142. zsolttár). (A kérdéskörrel részletesebben l. P. KOCSIS 2015, 2016.)

b) A szövegek jól olvashatóságát, folyamatosságának fenntartását segítik azok a s z ö v e g k i e g é s z í t é s e k, amelyek olyan esetekben fordulnak elő, amikor az eredeti szövegben valamilyen, a szövegértést zavaró hiányt tapasztalt az olvasó.

A Bod-kódex egy helyén például egy iniciálénak kihagyott helyen toldott be valaki egy szót: **Regenten** *Isten ég zent Iambornak, ill'en rettenetes dolgot mutata* (BodK. 31)². A Nádor-kódex egy későbbi olvasója jellel a helyére utalva a margón egészítette ki a szöveget: *Ki menven kedeg az apat / Le esec o elotte az ifyv Konyoroghuén az Apáturnak hogj fogadná bé eöket az kalastromban ymadsagot teven / le ülenec* (NádK. 418), a Czech-kódexben pedig egy laphiány miatti két csonka imát egy olvasó lapalji bejegyzéssel, kiegészítéssel kötött össze: *ees te yrgalmassaagodnak kebeleeben | tarcz meg en- || gomet ees en meg halaasomnak oraayát* (CzechK. 122–123). Kisebb kiegészítések találhatók olyankor is, amikor valaki a hiányzó iniciálékát pótolja a számukra üresen hagyott helyeken (pl. BodK. 27, DebrK. 396, KeszthK. 19; stb.).

c) Számos további altípusba sorolhatók a nyelvi javítások. Több kódex esetében is előfordul, hogy egy-egy későbbi olvasó szisztematikusan igazít szövegeket a saját nyelvi ízlésének, nyelvállapotának vagy helyesírásának megfelelően. Ezek elemzése túlságosan hosszadalmas lenne, másrészt a példák idetartozását, hatókörét is tisztázni kell majd a továbbiakban, viszont a tömeges javítások egy-egy szövegegységben arra utalhatnak, hogy azt az adott szöveget biztosan olvasták. Ilyenek például a Sophia asszonyról szóló rész az ÉrdyK. 301–306. lapjain, vagy Szent Eugénia élete a TihK. 293. lapjával kezdődően. A morfológiai szintű javítások (pl. *sýralomban* MargL. 163) nyelvtörténeti változásokra utalhatnak, a szószintűek pedig szintén nyelvi (ízlés)változást tükrözhetnek, esetleg más nyelvjárású nyelvhasználót: *holual* → *reggel*, *monnofelnek* → *minden* (JókK. 5, 12), *zynten fejyer* → *Tiszta fejyer*, *ydegokel* → *Szejakal* (ÉrsK. 68, 72), *ikomnek* → *Nagi Aniamnak*, *onokad* → *öczed* (KazK. 54, 57). (A kérdéshez l. HAADER 2005, 2009.) A nyelvi javítások egy speciális esete a törlés, ami általában kihúzásként valósul meg; ilyenkor az olvasó nem hozzátesz, hanem elvesz a szövegből.

d) A praktikus, kolostori használat nyomai azok a bejegyzések, amelyek utasításokat adnak egyrészt a (fel)olvasóknak, hogy az egyes szakaszokat mikor, hol, kinek kell olvasnia: [*Mindenszentek napján ...*] *Kel olvasni* (CornK. 92v), *Eböl Virag Vaszarnap estue Nagi Czütör estue oluaszna* (WeszprK. borító), *Ez veghe az adventy zolozmanak* (FestK. 311); másrészt kijelölhetnek bizonyos másolandó szakaszokat: *ez az leg elso Pelda az kit kel irn[...], it vége vagyon* (CornK. 212r, 216v), *ezis hoza ualo ezt is Le kel irnya* (PéldK. 43). Egyes példák esetében nem dönthető el egyértelműen, hogy a megjegyzés a felolvasónak, egy jövőendő másolónak, esetleg mindkettőjüknek szól: *fordécs két levelet – It keszd el* (ÉrsK. 424, 429).

e) A kéziratoknak az aktív, rendeltetésszerű használatáról tanúskodnak a tartalomjegyzékek, amelyek sokszor nem különböznek a maitól: a szövegek címét vagy kezdősrót tartalmazza a főlió vagy oldalszám megadásával. Ehhez általában az is szükséges, hogy a sriptor, egy korábbi bejegyző vagy a tartalomjegyzék készítője paginaszámokkal lássa el a kéziratot. Hosszabb tartalomjegyzékeket találhatunk például a következő helyeken: DomK. 339–342, LázK. 191–192, FestK. 417–418. Kiemelendő az ún. „klarissza kéz” tevékenysége (LÁZS 1981;

² Az idézetek esetében a félkövér kiemelés a kódexkiadások gyakorlatától eltérően nem a rubrumozást jelöli (amit a szövegek idézésekor nem különböztettek meg), hanem a marginálist, vagy a változtatott nyelvi egységet és a marginálist.

PUSZTAI–MADAS 1994: 10), aki – vagy akik, a kérdés tisztázandó – több kódex lapszéleire és kötéstábláira jegyzetel, s valószínűleg egy prioritásra vagy könyvtáros lehetett. Bejegyzéseiből példák: *Eben az Könuben vagion | Sz Eufrusina Elele [...] | [...] Sz Apoloniaj | Sz Aduigai | [...] Sz Adoriani | Sz Sofiaj | Sz Atlexiusi | Sz Maria Egip | szia kaj* (NádK. kötés); *Eben az könibe vagion | Sz Barlam es Sz Iosafat elele | Sz Vrsolai | Sz Alexiussj* (KazK. előzék); *Szent Christinaj | Nagi Boldog Aszoni | Az Szerzetes eletrül ualo | Iras* (HorvK. elveszett előzéklap).

f) A kódexek szövegeihez jellemzően nem tartoztak címek, esetleg rubrikák (általában piros tintával írt hosszabb témamegjelölés a szöveg előtt), így a legtöbb cím a d á s , c í m l a p a későbbi, 19. századi szakaszban keletkezett, de találkozunk néhányal a korábbi századokból is. Pl. *ORATIONES BEATAE BRIGIDAE VIRGINIS XV-ante magmem dñi nr̄i Iesu xp̄i crucifixi in dies deuotissime dicendae ORATIO PRIMA* (GömK. előzék), *Az léolkj ismerettwl valo zamuetelnek Formaia Soror Justinanak* (ThewrK. 169).

g) A szövegekkel való tudós, jellemzően már 18–19. századi foglalkozás hozott létre olyan megjegyzéseket, amelyek a k ö t e t e k szövegének vagy lapsorrendjének á l l a p o t á r a vonatkoznak. Kutatók, tulajdonosok, könyvtárosok próbálták a kéziratok levélsorrendjét, hiányait rögzíteni, ezért ezeket általában már személyhez is tudjuk kötni. A megjegyzések különösen is fontosak, ha azóta a kódexet restaurálták, de a lapsorrend esetleges változását nem jegyezték fel. Példák: *Vide folium 2dum superius* (DebrK. 4, Sinai Miklós bejegyzése); *Itt fogyasztokik. W. J. Miklós* (KrisztL. 46, Jankowich Miklós); *folyt. és végét l. p. 429 és 30.* (ÉrsK. 424, Volf György).

4.3. A szöveg egyes elemeit kiemelő bejegyzések. Tipikusan a margóra írt, a latin hagyományokra visszavezethető csoport, amelynek angolszász példái is vannak bőven (COPELAND 1991: 82–90; KERBY-FULTON 1999). Esetenként maguk a scriptorok is készítettek ilyet, vagy később az annotátorok jegyezték be, és hasonló módon hoztak létre emlékezőt segítő jegyzetanyagot a humanista tudósok is (JACKSON 2001: 53–56). A csoport azon elemeiből közlök a következőkben példákat, amelyeket a későbbi bejegyzők hagytak hátra a kódexek lapjain. Mivel ezek a főszövegtől függetlenül nem értelmezhetők, ezeket is feltüntettem velük együtt.

Marginális	Főszöveg	Forrás
Locus kiemelése:		
<i>Sap 45</i>	...vg mondattatic bõlc kjonuenec neguenõd reseben o halal mel igõn keserõv atte emlekezetõd...	SzékK. 254
<i>[...] p̄s Cxij</i>	Azonrol emlekõzik zent dauid proffeta ees ps clvij...	ÉrdyK. 54
Szereplõ kiemelése:		
<i>Ezechias Rex</i>	... Micoron az minden hatõ isten Isaiast kilde ezechias kÿral'hoz...	DebrK. 369

<i>Maria magdalena</i>	Mikoron azert ekeppen meztelen allana oly mint rezketue a hidegert es az sok sebokert...	WeszprK. 102
Szerző kiemelése:		
<i>De Homer[us].</i>	...az omerus vers zerzo mester ez alexandert Louisnac a felseges istēnec fianac moga...	SzékK. 242
Szövegtagolás hangsúlyozása:		
<i>2do</i>	Masodzer igon soc ahalalnac hele...	SzékK. 246
<i>3.</i>	A harmadik tanusag...	DebrK. 33
Tartalom megjelölése:		
<i>de sacris stigmatibus:</i>	Ugy vagion meg irua hogi mikoron auerna hegien bwytwlne zent mihalnac negyuen napyat...	VirgK. 33
Műfaj megjelölése:		
<i>Historia Nota diligenj</i>	ānakokaert vg mōd az alamisnas scent Ianus az o eletiben...	SzékK. 244
<i>Explicatio.</i>	...azert az elso, barat ez vilag kinec te ember zolgalz...	SzékK. 269
Szövegszakasz kezdetének jelzése:		
<i>Hic incipitur</i>	Dauid en azt mondam ur Istenec...	DebrK. 356
<i>Incipit de uita Patris S Francisci</i>	[F]Elseges istennek zolgaŷa es barátŷa ferencz tamada assisnak varosabol...	VirgK. 99
Magyarázat:³		
<i>Kalugerek [...]</i>	... a kalugier barátok kibol nagi sokan...	DebrK. 105
Szövegrész latin fordítása:		
<i>Bonu[m] est ab [ado]lescen[tia] iugum [Do]mini [por]tar[e]</i>	O meli igen io / a firfyui elkwlwnekh mikoron Ifyusagatol fogua / viseldi urnak igaiat...	DebrK. 13
<i>[Qui]s diligit me [m]eum sermo[nem servat]</i>	...ha valaki engomet zeret / meg tartia az en paranlolatimat...	DebrK. 46

Szintén a szövegek egyes elemeinek kiemelésére szolgálnak az aláhúzások, NB - megjegyzések és a manikulák. Figyelemfelkeltésre szolgáló aláhúzásokkal leggyakrabban a SzékK. és DebrK. szövegeiben találkozunk. Ezek gyakran kiegészülnek azzal a latin és tudósi gyakorlatra visszamenő megoldással, hogy a fontos helyeket az olvasók a *Nota bene* 'jól jegyezd meg' mondattal,

³ A példa idetartozása – és így a kategória létjogosultsága – a nehéz olvashatóság miatt nem kétségtelen.

majd ennek *NB* rövidítésével jelölik meg a margón. A kódexekben erre viszonylag sok példát találunk, esetlegesen a CornK.-ben (114v) és a DebrK.-ben (175), valamint rendszeresebben a KeszthK.-ben (15, 319), SzékK.-ben (235–276) és a NagyszK.-ben (25, 54, 90 stb.). A nota bene grafikus megfelelője a kis mutató kéz, amely a 12. század óta része a kéziratoknak, majd később a nyomtatott könyveknek, plakátoknak, digitális szövegeknek is (bővebben l. SHERMAN 2008: 25–51). SHERMAN a latin ’kis kéz’ jelentésű *manicule* szót ülteti át az angolba, amely magyarul is használható *manikula* formában. A kódexekben egyébként a scriptoroktól maradt fenn több manikula, a későbbi bejegyzők között egyetlen esetet találunk: valaki egy imadefiníciót aláhúzással jelöl, majd a margóra írt *Def. Orat.*: marginálist egy kis kéz rajzával is megtámogatja (VitkK. 4).

4.4. Az olvasási élmény kommentálása során keletkezett megjegyzések.

Ezekre a bejegyzésekre keresztül ragadható meg legkönnyebben a korabeli olvasási élmény és a szövegekre adott, sokszor egyéni reakció. A beírások arra utalnak, hogyan történt a befogadás, mi volt érdekes a korabeli olvasóknak, információkat tartalmazhatnak a kódexek útjáról, vagy akár tudománytörténeti kérdéseket is felvetnek.

a) Gyakoriak az összefoglalóan érzelmi reflexióknak nevezhető bejegyzések. Ezek egy-egy lelkiállapot kifejezését vagy valamilyen véleményt tartalmaznak, a bejegyzők pedig vagy azonosulnak a szöveggel, vagy éppen elhatárolódnak tőle. A világ pusztulásáról szóló tanulságokat és okokat elemző szakasznál a lap aljára egy olvasó például a következőt írja: *enedes Istennem mel somoru za [!] en lelkem* (ÉrdyK. 17), vagy egy minden bizonnyal protestáns olvasó a tizenhárom bűnbocsánatot hozó mise mellé odairja, hogy *Ezek heába valo szók* (GömK. 10). A kötet-ről való véleményét foglalja össze az Apor-kódex valószínűleg 19. századi olvasója: *Jedzés A Regiséget tekintő Okoskodások igen Szépek és méltó a meg Tekintésre, De Elemben Bajos az olvasása mend örökke Ammen* (AporK. 228). A kategória sajátos példája, amikor az olvasó a saját nevét helyettesíti be az ima megfelelő helyére. Erre egyetlen példát ismerünk: a KeszthK. 449. lapjának az aljára a *sarkan bernalnak* név van írva (a megfelelő ragos alakban), amellyel a bejegyző az imát magára aktualizálja: „Isten kytwl zenth kewansagok ýgaz tanachoth ees ýgaz mywelkedetek vannak agyad the **zolgaydnak** az bekesegeth kyth ez wylaag nem atath”. Határesetet képez egy imakérés, amely a 16. században lezárt kódex üres lapjaira a 17. században imákat bejegyző kéztől származik. Ő a scriptorok jól ismert kérését is az imádság után írja (esetleg aktualizálva másolja): *imagi eretem edes leaniom ivstina hogi isten bochasa meg bñnemet mongi minden nap chak egi ave mariat eretem* (ThewrK. 126).

b) Az érzelmi reflexiók közeli rokonai az erkölcsi megjegyzések, amelyek valamilyen erkölcsi mozzanatot, ítéletet is tartalmaznak; például: *Mas aýandec nem adatik az bñneős embernek az az zent leleknek aýandeka. [...]* *kiualkeppen ha ugiã binebeöl megh tisztulni semmi utõ modonem akar* (DebrK. 390); *Minden ember az emaga zemeben neze meg az gerenddat az utan pizkalia az maseban az zalkat* (ÉrsK. 362).

c) Más szintű, de még mindig egyfajta olvasási élmény lenyomatai a tudós megjegyzések, amelyek alapvetően a 19. századból maradtak ránk, de van néhány korai, 18. századi példa is: *Szent Ferencz Apiainak neue volt Peterfy Bernard* (VirgK. 22), az „...Egyebet nem Monthatük hanem csak Az zenth agostoñak

mondasat hol ezt mongya...” mellett álló *Istenis azt mondgya Hier. 48.* (ÉrsK. 163). Továbbiak: *NB. A Cserkesz beszédmód és eme Ortographia között van némi rokonság* (VirgK. hátsó kötéstábla); *Jegyzés, felülről az 5d sorban áll: halottaknec, mint Latiatucban: halalnec. Budán, Január 10. 1838. DGábor mk* (NagyszK. 258).

4.5. A kézirat vagy annak tartalma előidézte, de ahhoz csak lazán kapcsolódó bejegyzések. E kategória példái általában hosszabb bejegyzések, emiatt tipikus előfordulási helyük nem a margó, hanem az egyéb üresen hagyott helyek: féllapok, lapok, előzéklapok, kötéstáblák. Ezeken a helyeken a főszöveg – direkten – nem vonzza a megnyilvánulásokat, sokkal inkább egy-egy holisztikus véleményt vagy a tárgyhoz nem is kapcsolódó gondolatot rögzítenek a bejegyzők.

a) Ide tartoznak mindenféle versrészletszerű bejegyzések, a különböző világi költemény-, illetve a zsoltárrészletek. Például: *Oh ti Boldog órák hova tuntek hogy olyan meszsire távoztok a békességes túréstól* (AporK. 188); *sveuem lolköm viragom czinigem araniom gombom agom leuelem* (WeszprK. 108–109); zsoltárrészlet latinul: *Dixit Dominus Domino meo Sede adextris meis Donec ponam inimicos tuos Scabellum pedum tuorum* (PeerK. 356).

b) Hasonlóan ide vonhatók az egyházi tekintélytől vett idézetek: *Szent Gergely igy szol-s. azt mondgya, az Úr Istennek eő ajandeka gonoszoknak nem adatik, migh eők az gonoszsagokba lakoznak. 1640. 13. Januar* (DebrK. 391); *Egészvilági boldogságoknál boldogságosb, az lölki dolgokban egyedül foglalatoskodnyi; igy irta meg Eugenius P.* (KazK. 203).

c) JACKSON tipológiája alapján hagyományosnak mondható műfaj az ajánlás, amikor az olvasók-tulajdonosok a könyvek elejében vagy végében összefoglalják a könyv tartalmát, vagy ajánlják azt a következő olvasónak. Például: *Walamelj kereztyē aytatos lelek ez szent es wdueösseges keönyuet gyakorlatossaggal oluassa es ebben Irt wdüeözsegre űalo zep peldakatt megh tartand'a ketsegnelkwl mind Itt ez Vilagō s mind az öreök Vilagō io lezen dolga* (DebrK. 631); *Praeambulum / Nékem kedvés olvaso barátom Kérlék hogy né neheszteld jól mégh vigiázni minemű okok legienek ebben az kis maradék könyveczkeben megh Irván és azokat né is olvasd negligenter hanem piae. Néis itild azokat fictiok[na]k mért ha az Sz-Irast jól mégh olvasandod Tehát bő ez igenis bő s télē ézekkel azokkal és még cselekkedvén bizonyos légy rolla hogy mégh ném czalatkozol [...]* (KrizaK. előzék); *Anno 1689 Die 27 DeCembris Adom Szent Prophessioia Napian Ezta kónjuet Soror Catharina Franciska Vlassichnak Emlekezettől hagi Sorgalmatossan tanullia Oluasný Sor Maria Victoria Balassa Ordinis S: Clarae.* (LányiK. előzéklap).

d) A figyelmeztetés az előbbihez hasonlóan régi hagyományokra visszamenő típus. A könyvtákokkal rokon, amelyeket a lopni szándékozók elrettenésére írtak a könyvek elejébe (vö. DROGIN 1983). Az anyag példái a kolostori (valószínűleg klarissza) használat nyomai: *Ez akönyu Mienk Sr Maria Victoriaj. Szenki el ne uegie. Mert Penteki Imadcsagimot el kel hadnom és biszonial annak alelkin uan aki el uezsi es meg nem agia aki Elő uezsi helire tegie hagi bönt Ne ualiak miata* (CzechK. 42); *Az Giermekek hazaban valo kóniu Az pokolról es az ü kinairul [...]* *Senki el ne vegie az ki el veszi megh agia* (GuaryK. hátsó kötés).

e) A vallásos, ájtatos használat nyomai a hosszabb-rövidebb főhászok, amelyek lehetnek kötött vagy kevésbé kötött szövegek: *o orok isten leg ýrgalmas*

enekem az te zent fjadnak erdemeert:- leg ýrgalmas nekem a: te zenth fjadert hog wduozwlhesswk (DebrK. 343), *Fiat uolluntas tua-*. (KazK. 204); *I[.]wezleegy: kegy:elmes [...]* (GömK. 103). Szerepelhetnek fohász funkcióban esetenként Isten, Jézus, Mária vagy szentek nevei, általában egyes szövegegységek előtt és általában a lapok tetején. A csoport jellemző a scriptorokra is, így a későbbi bejegyzőkre gyakorolt hatásuk vizsgálándó. Példák: *Domine Deus* (DöbrK. 1); *Ihus maria Sc̄tā Anna* (KazK. 171).

f) Bizonyos bejegyzők a kódexek üresen hagyott lapjaira számukra fontos szövegeket másoltak be. A papír drága volt, a kötetek vegyes tematikája viszont láthatóan megszokott dolog volt. Így kerülhetett – valószínűleg a 16. században – a Festetics-kódexbe a János evangéliumának eleje (FestK. 414–416), a Kazinczy-kódex lapjaira a Tízparancsolat (KazK. 166–170), vagy hosszabb imák, amelyekkel a bejegyzők a kódexek eredeti szövegeit egészítették ki (pl. DebrK. 558, ThewrK. előzék, 104, WeszprK. 113).

4.6. A szövegek tartalmától független bejegyzések. Nagyon sok esetben a margók, üres lapok tulajdonképpen jegyzetlap funkciót töltenek be. Ezek a megjegyzések még egyedibbek, esetlegesebbek lehetnek, mint a szöveghez lazábban, de mégis csak kapcsolódó bejegyzések. Arányaiban ebben a csoportban szerepel a legtöbb latin nyelven bejegyzett szöveg. Mivel a felosztás szempontjai a tartalom és funkció mentén alakulnak, ezeket besorolom a magyar nyelvű bejegyzések közé, de fontosnak tartom létezésüket megemlíteni, mert másfajta minőséget, műveltséget tükröznek.

a) Két kódexben találjuk nyomát annak, hogy több személy valamilyen jogi eseményt rögzített. Hasonló ez ahhoz, amikor születési és halálozási vagy más fontos adatokat jegyeznek fel Bibliákba. Példák: *Szegőttem megh az én szolgamual Istuan Deakkal ez esztendőben 1618. Sz. keresztnek föl emelesse elöt ualo szerdan, Vgy mint egy olasz poszto mentet ado' egy moruaj posztobul dolmanýt egy moruaj karasia nadrag 2 ümög, 2 gattya õuet, 1 czepelest a mennyit el szagatthat esztendő által* (NagyszK. kötés); *Anno Domini 1659 die 28 Martij volt nalõ Fecz Balint úr; az Gülesbül jõt hozzã kontora kért hogy szerezzek ha lehet [...]* (DebrK. 343); *Johannes Kemen Quitavit in festo Marie Magdalene die 22 Julj 1635* (DebrK. 366).

b) Nem jogi, inkább történelmi jelentősége van egyes megjegyzéseknek, amelyek történéseket jegyeznek fel; a példában a köz- és magánügyek egymás mellé helyezése látható: *Anno Domini 1661 Eztendőben Alih Bassa puztita Erdelt tüzzel vassal. Enis akkor temetem el Havasba' a szovata vize mellett az en edes felesegemet Bala margitot kis aszonj napian ki helben [...]* (DebrK. 632).

c) Bizonytalan kategória az *üzenet*, mert egyetlen példája nehezen olvasható, de a marginális a mondat állítmánya miatt kommunikációs szempontból külön kategóriának tűnik: *[Min]dazon által üzènek nèked Batia Bacia – halgas ra [...] kostolt [...] megh jo[...] hamarsaggal mar szin [...]* (DebrK. 16).

d) Pár esetben számításoknak tűnő számsorokkal találkozunk, amikor egyértelműen kéznél lévő papír funkciót tölt be a könyv. (Példák: LázK. kötés, PeerK. 356.)

e) Tolleprobatoknak hagyományosan azokat a tollvonásokat, betűformákat, rövid mondatokat nevezzük, amelyeket a scriptorok azért írtak, hogy a frissen tinta mártott tollról közben lefolyjon a felesleg. A későbbi bejegyzők esetében ezek

inkább „tollpróbálgatások” vagy „örömrás”; olyan bejegyzések, amelyek nem információ közlése miatt születnek, csak szó szerint próbálgatják a tollat – a kutató számára mégis rengeteg információt hordozhatnak. Ilyenek az iniciálék átmásolásai (SzékK. 163, PeerK. 351); a nagy, kacskaringós betűkkel írt, be nem fejezett mondatok (SzékK. 132, 322) vagy egy-egy betű, esetleg az ábécé sokszori leírása (CornK. 208r, LázK. kötés, SzékK. 29). Adott esetben bizonyos szövegeknél nehéz eldönteni, hogy tollpróbáról vagy tartalmas bejegyzésről van-e szó, például a levélkezdő formula (CornK. 2r, DebrK. 248, PozsK. 80), fohászok vagy nevek esetében. Azok a bejegyzések kerültek ebbe a kategóriába, amelyeket máshogy tényleg nem lehet értelmezni. A tollpróbák „intézményesült” szövege és más hasonlóak is előfordulnak a kódexek lapjain: *Probatio calami* (VitkK. 1), *probatio atrami et atramet* (LázK. 307).

A tollpróbáknak grafikus változatai is lehetnek, egy nagyon vegyes és határeseti csoport, amelyet bizonyos kutatók nem is tekintenek marginálisnak. A látszólagos firkák vagy indokolatlanság mögött azonban esetenként fontos okok állhatnak. Az Érsekújvári kódexben helyenként szereplő kereszttek bizonyos szövegek mellett például egy 18. századi apácának, Újfalusi Juditnak a bejegyzései, mert a Makula nélkül való tükör című népszerű, csehből fordított művének a cseh változatban nem szereplő részei megegyeznek a kódex kijelölt szakaszaival (LAUF 2014). A felfedezés jó példa arra, hogy attól, hogy valamit nem értünk, még nem biztos, hogy szándéktalan és esetleges. Ilyen grafikus jelek az ikszek (DebrK. 505, SzékK. 316), kereszttek, amelyek valószínűleg sokszor az olvasandó vagy másolandó szakaszok elejét vagy végét jelzik (DebrK. 505; TihK. 84, 85, 296 stb.; WeszprK. 17), valódi firkák (AporK. 198; JókK. első kötés, 142; FestK. 10) és madarak rajzai (ÉrsK. 162, 163; PozsK. 29).

4.7. Besorolhatatlan bejegyzések is találhatók természetesen szép számmal az anyagban, aminek két fő oka a (ki)olvashatatlanság és a törlés. Előbbit okozhatja egyszerű kopás, olvashatatlan írás vagy a könyvkötők általi (részleges) lemetszés (pl. DebrK. 325, PeerK. 283, SándK. 40, SimK. 2), utóbbiak pedig azt a többletinformációt is hordozzák, hogy valakit annyira zavart az adott marginális, hogy kaparással, mosással vagy egyéb módon teljesen eltüntette (pl. KrizaK. 26, 62, PozsK. 21).

5. Összefoglalás, további célok és kérdések. A vizsgálat nyomán látható egyrészt, hogy az ómagyar kódexek marginálisainak anyaga – habár a korabeli kéziratok fennmaradásának alacsony száma miatt a korpusz igen töredékes – beleillik a nemzetközi hagyományba. Másrészt megállapítható, hogy mint sajátos anyag, nem alkalmazható rá már kész kategorizáció – önálló belső dinamikája, logikája van, és a tárgyból adódóan természetesen egyedi kutatási kérdései. Akár egyetlen marginális vagy marginálisok csoportja vethet fel több, olykor szerteágazó kérdést is, így terveim között szerepel elsősorban a kategorizáció véglegesítése, finomítása, az egyes kódexeknek a kategóriák alapján történő jellemzése, kezek összekapcsolása, – amennyiben lehetséges – azonosítása, időben jellemző tendenciák feltárása, majd esettanulmányok készítése egyes kódexekről, problémákról. Ilyenek többek között az említett „klarissza kéz”, a Virginia-kódex lapszéli szavai, amelyeket esetleg a Nyelvtörténeti szótár anyagához „cédulázott ki” valaki a margókra, vagy a nyelvi javítások nyelvtörténeti tanulságai.

Kulcsszók: ómagyar kódexek, margináliakutatás, olvasói marginálisok, marginálistípusok.

Hivatkozott irodalom

- CAMBERS, ANDREW 2010. Readers' Marks and Religious Practice: Margaret Hoby's Marginalia. In: KING, JOHN N. ed., *Tudor Books and Readers. Materiality and the Construction of Meaning*. Cambridge University Press, New York. 211–231.
- COPELAND, RITA 1991. *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts*. Cambridge Studies in Medieval Literature 11. Cambridge University Press, Cambridge. <http://doi.org/10.1017/CBO9780511597534>
- DROGIN, MARC 1983. *Anathema! Medieval Scribes and the History of Book Curses*. Allanheld & Schram, Totowa.
- DUFFY, EAMON 2006. *Marking the Hours. English People and Their Prayers. 1240–1570*. Yale University Press, New Haven – London. <http://dx.doi.org/10.3366/more.2008.45.2.13>
- GRINDLEY, CARL JAMES 2001. Reading Piers Plowman C-Text Annotations: Notes Toward the Classification of Printed and Written Marginalia in Texts from the British Isles 1300–1461. In: KERBY-FULTON, KATHRYN – HILMO, MAIDIE eds., *The Medieval Professional Reader at Work: Evidence from Manuscripts of Chaucer, Langland, Kempe and Gower*. English Literary Studies, University of Victoria, Victoria. 77–91.
- HAADER LEA 2005. A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári kódexben. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 103–109.
- HAADER LEA 2009. Én édes Istenem, segíts engemet erre az könyvre! A kódexek tanúságaiból. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ÉRIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 35–47.
- JACKSON, HEATHER J. 2001. *Marginalia. Readers Writing in Books*. Yale University Press, New Haven – London.
- KERBY-FULTON, KATHRYN 1999. The Professional Reader as Annotator. In: KERBY-FULTON, KATHRYN – DESPRES, DENISE L. eds., *Iconography and the Professional Reader. The Politics of Book Production in the Douce Piers Plowman*. Medieval Cultures 15. University of Minnesota Press, Minneapolis–London. 68–91.
- KERBY-FULTON, KATHRYN 2012. Professional Readers at Work. Annotators, Editors and Correctors in Middle English Literary Texts. In: KERBY-FULTON, KATHRYN – HILMO, MAIDE – OLSON, LINDA eds., *Opening Up Middle English Manuscripts. Literary and Visual Approaches*. Cornell University Press, Ithaca–London. 207–244.
- P. KOCSIS RÉKA 2015. Mikor íródtak az Apor-kódex marginális bejegyzései? In: P. KOCSIS RÉKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 21–27.
- P. KOCSIS RÉKA 2016. Az Apor-kódex és Székely István „Zsoltárkönyv”-ének zsoltárcímei. In: KOCSIS ZSUZSANNA – NÉMETH LUCA ANNA – TAKÁCS EDIT szerk., *Talál-*

- kozások *Félúton: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 105–122.
- P. KOCSIS RÉKA megj. e. Elméleti és gyakorlati szempontok a marginálisok vizsgálatához. In: FAZEKAS BOGLÁRKA – KAPOSÍ DIÁNA – P. KOCSIS RÉKA szerk., *Félúton 12. Az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 2016. október 6–7-i konferenciáján elhangzott előadások*. Kiadja az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest. (Megjelenés előtt.)
- LÁUF JUDIT 2014. Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör. A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130: 218–236.
- LÁZS SÁNDOR 1981. A Cornides-kódex körül. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85: 671–683.
- PUSZTAI ISTVÁN – MADAS EDIT 1994. Bevezetés. In: *Nádor-kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: PUSZTAI ISTVÁN. Régi Magyar Kódexek 16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 7–23.
- ROSENTHAL, BERNARD M. 1997. *The Rosenthal collection of printed books with manuscript annotations: a catalog of 242 editions mostly before 1600, annotated by contemporary or near-contemporary readers*. Beinecke Rare Book and Manuscript Library – Yale University Press, New Haven.
- ROSENTHAL, BERNARD M. 1998. Cataloging Manuscript Annotations in Printed Books. Some Thoughts and Suggestions from the Other Side of the Academic Fence. *La Bibliofília* 100: 583–595.
- SHERMAN, WILLIAM H. 2008. *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- STODDARD, ROGER E. 1985. *Marks in Books, Illustrated and Explained*. Houghton Library, Harvard University, Cambridge (MA).
- TANSELLE, THOMAS G. 2011. *Other People's Books: Association Copies and the Story They Tell*. Caxton Club, Chicago.
- WHITAKER, ELAINE E. 1994. A Collaboration of Readers. Categorization of the Annotation of Caxton's Royal Book. *Text* 7: 233–242.

The typology of marginalia in Old Hungarian codices

The paper examines the marginalia of the 45 surviving codices from the 14–16th centuries written in Old Hungarian, with focus on marginalia left by later users and readers. After a brief overview of the origins and main questions of international research on marginalia the author presents a new typology of the corpus. The six main categories and their subcategories were derived from the contents and functions of the texts. This typology facilitates the exploration of further matters related to marginalia in the Old Hungarian codices, and serves as the basis of an ongoing, broader research.

Keywords: Old Hungarian codices, research of marginalia, marginalia by readers, typology.

P. KOCSIS RÉKA
Eötvös Loránd Tudományegyetem